

BIRGITTA ODÉN

Möten

MÅNGA HAR UNDER ÅRENS LOPP berättat om inspirerande möten med Birgitta Odén – på konferenser, i hennes tjänsterum eller på seminarier. Vi är också åtskilliga som minns sammankomsterna i hennes eget hem, den stora våning med ateljé, vackra saker och mängder av böcker som hon delade länge med sin älskade Uno Dunér och deras son Märten. Uno Dunér hade varit officer, men han var även konstnär och intresserad av humaniora. Han var modern nog att inte alls ha någonting emot att vara hemma-man för Birgitta och hemma-pappa för Märten. De tre utgjorde en unik, lycklig familj, så småningom utvidgad genom barnbarnen. Denna lycka i privatlivet framhöll Birgitta under hela sitt liv; den gav henne styrka och glädje.

I Birgittas hem placerades gästen i en bekväm fåtölj och så lade Birgitta gärna upp benen i sin röda favoritsoffa. Samtalen kunde handla om politik, universitet, forskning, böcker vi läst eller personer vi träffat. Men också om livet, kärleken, vänskapen eller åldrandet – frågor med etiska och existentiella bottnar. Det var typiskt för Birgitta Odén. Och hon *mötte* verkligen andra människor. Hon kunde vara allvarlig eller glad; under alla omständigheter var hon alltid diskussionsvillig, klartänkt, öppen och omtänksam.

Inget mänskligt var nämligen Birgitta främmande. Hon var inte hel-

ler rädd för att visa sin egen mänsklighet, antingen det var i förtjusning eller sorg, oro eller entusiasm. Eller i den nervositet som hon själv erkände alltid fanns hos henne då hon skulle framträda och strida för det hon stod för. Hon väjde inte. Men det hade sitt pris.

Lika lite var naturen henne främmande. Gärna tog hon sina gäster med sig ut på en promenad i Botaniska trädgården i Lund, belägen just utanför hennes lägenhetsfönster. Hon kallade den skämtsamt och belåtet för ”sin” trädgård. Där identifierade hon vid rätt årstid alla sina favoritblommor, inte sällan såväl på svenska som latin. I sina sommarparadis, Grisslehamn eller Norra Rörum, ägnade hon sig gärna åt att rensa bort ogräs.

Därför var det på något vis som en vacker vink från himlen att körsbärsträd och magnolior stod i blom, små blommor börjat sticka upp i rabatterna och Lund var som vackrast, när Birgitta Odén avled stilla den 5 maj 2016.

I sitt intresse för naturens gåvor och böckers rikedom hade Birgitta en hel del att brås på. Hon föddes i Uppsala som äldsta barnet till Sven och Agnes Odén, den 11 augusti 1921. Sven Odén (1887–1934) blev professor i oorganisk kemi vid Tekniska högskolan i Stockholm samt föreståndare för en statlig institution med försöksverksamhet på jordbruksområdet. Birgitta kom på det viset att gå i skola i Stockholm. Båda hennes syskon blev framstående inom naturvetenskap, Svante Odén och Angelica von Hofsten.

Ett starkt inflytande över sin omgivning hade också Birgittas mor, Agnes, född Bergman och sedermera omgift Lindencrona. Hon var en charmerande dam som kunde citera Shakespeare eller läsa tyska och franska 1800-talsromaner på originalspråken. Men som Birgitta själv berättade i en intervju, var också Sven Odén humanist på sin fritid. Och det var ju just den fritidspappan som hon fick se mest av.

Sven Odén dog då Birgitta endast var 13 år och hennes syskon ännu yngre. Det måste ha varit en traumatisk händelse i familjen. Birgitta kände hela livet ett starkt ansvar också för syskon och syskonbarn och

var djupt fäst vid dem alla. Men när hon slutat skolan, blev det Lund och ämnet historia som lockade. Hon hade hört talas om Sture Bolin, som forskade om ekonomiska och sociala problem. Det intresserade henne. Lund blev så hennes val då det gällde studieort. Där kom hon att stanna.

Professorn och forskaren

Som den första kvinnliga professorn vid dåvarande Lunds universitet installerades Birgitta Odén under högtidliga former år 1965. Hon blev därmed även den första kvinna som tillträdde en lärostol i historia i vårt land över huvud taget, den lärostol som tidigare tillhört Lauritz Weibull och Sture Bolin. När Birgitta valdes in i Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien år 1973 blev hon en av de allra första kvinnliga forskarna där. Birgitta tillhörde på det viset en grupp av pionjärer. Hon märktes och hon gjorde skillnad. Det ansvaret var hon medveten om och hon tog det, även om det kändes tungt. Men någon affär av sin pionjärposition gjorde hon egentligen aldrig själv.

Under 1940- och 50-talen hade svenska historiker gärna inriktat sin forskning på ekonomiska och politiska teman under förmodern tid, antingen medeltiden eller vasatiden. Själv blev Birgitta Odén också först känd för tre stora böcker om den svenska statens finans- och handelspolitik under 1500-talet. Det var avhandlingen *Rikets uppbörd och utgift: Statsfinanser och finansförvaltning under senare 1500-talet* (1955) samt *Kopparhandel och statsmonopol. Studier i svensk handelshistoria under senare 1500-talet* (1960) och *Kronohandel och finanspolitik 1560–1595* (1966).

Dessa böcker innehåller sammanlagt en imponerande analys av skattesystemets struktur liksom av spänningen mellan krigsambitioner och finansiella realiteter, utifrån ett stort otryckt källmaterial. På flera sätt låg arbetena i linje med den internationella forskningen kring ”state-formation in the early modern period”. I Lauritz Weibulls anda formulerade Odén också klara källkritiska problem kring de rikshuvudböcker som länge uppfattats som en bild av rikets ekonomi på 1500-

talet. Lösningen ”på ett sålunda ställt problem”, skrev författaren, var inte möjlig att finna utan att dessa finansöverslag konfronterades med andra räkenskaper. Det var en stor och komplicerad uppgift hon därmed tog på sig. Hon förde den i hamn som en tydlig ”omvärdering” av tidigare kunskaper. Redan här visade hon även sin internationella orientering genom att sätta in det svenska räkenskapssystemet i ett större europeiskt sammanhang. Att inte förskräckas av arbetskrävande arkivmaterial och att gärna göra utblickar till forskning utanför vårt lands gränser förblev genom hela livet en del av Birgitta Odéns kännetecken som forskare.

Men det var en brytningstid när Birgitta tillträdde sin professur. Intressant nog öppnade hon redan i sin installationsföreläsning ett fönster mot det som senare blev ett av hennes kännetecken, nämligen intresset för teorier. I denna elegant framförda föreläsning kopplade hon finanssystemets svagheter i den tidigmoderna staten till Joseph Schumpeters resonemang om ”finanssociologiska kriser”. Perspektivet försköts alltså från risker i finanssystemet till social oro i landet. Föreläsningen trycktes senare: ”Naturaskatter och krigspolitik – ett finansiellt dilemma” (*Scandia* 33, 1967). I själva verket var tankegången i viss mån föregripen redan i de stora 1500-talsverken.

Under 1960-talet och de följande decennierna konfronterades historieämnet så med nya teoretiska och metodologiska utmaningar: först från socialhistoria och både historiematerialism och nypositivistiska modeller, senare hermeneutik och kulturforskning, kvinnohistoria och genusvetenskap. Birgitta levde mitt i detta och var inte rädd att ta ställning. Hon försvarade alltid historia som humaniora, liksom kraven på strikta källkritiska metoder i historikerns empiriska arbete. Samtidigt menade hon liksom till exempel Rolf Torstendahl att Clio borde närma sig samhällsvetenskaperna och deras teorier.

I sin forskning kom Birgitta Odén att ta upp en rad fruktbara nya områden, varav flera kan kallas socialhistoriska. Hon försökte förena teori, framtidsinriktat samhällsintresse och historiska förändringsförlopp. När hon intervjuades av Torsten Hägerstrand inför pensioneringen,

hävdade hon att historia var en ”generaliserande samhällsvetenskap” – men trots detta icke fick glömma att synliggöra variationerna i den historiska verkligheten, dock helst utan att fastna i petitesseer:

Hägerstrand: Du ser inte en motsägelse i det du har sagt flera gånger, att historia väsentligen är idiografisk, medan samhällsvetenskaperna är mera principiellt inriktade på det generella och det abstrakta?

Odén: Jo men jag tror att historia också skulle kunna bli mer generaliserande. Det ligger ju i min ambition att se ämnet som en teoretisk vetenskap. Men det är ju klart att vi inte har löst komplikationerna av att historia samtidigt har ansvaret för variationerna – att se variationerna som ligger i det idiografiska. Men jag är inte /---/ någon anhängare av en idiografi som närsynt går in i de enskilda detaljerna. Det tror jag inte att vi behöver så mycket av.” (Ur festskriften till Birgitta Odén, *Över gränser*, 1987, s. 4.)

Betraktad som en helhet har Birgitta Odéns omfattande forskning framför allt rört fem områden: Först den redan nämnda *finans- och handelspolitiken i den tidigmoderna svenska staten*, i ljuset av 1500-talsregenternas försök att skapa ett Östersjöväld.

Ett andra forskningsintresse hos Birgitta Odén var tidigt *emigration och migration*. Här planlade Birgitta stora undersökningar och hade doktorander på fältet. Men på grund av andra plikter kom hennes egna insatser framför allt att utgöras av uppmärksammade, ibland kontroversiella diskussionsinlägg rörande teoribildningen på detta område (till exempel artikeln ”Ekonomiska emigrationsmodeller och historisk forskning. Ett diskussionsinlägg”, *Scandia* 37, 1971). Emigrationen från Sverige till Amerika upptog annars framför allt en grupp forskare kring Sten Carlsson i Uppsala.

För det tredje: *Historieämnets utveckling i vårt land, forskarutbildningen under 1900-talet, universitetshistoria och historiedidaktik*. Till de historiografiska arbetena hör bland annat biografien om Lauritz Weibull: *Lauritz Weibull och forskarsamhället* (1975). Odén tolkar Weibulls insatser för att skärpa de historiska metoderna som en del av en bredare europeisk vetenskaps- och idéhistoria. Hon driver hypotesen att ”veten-

skapliga förändringar utvecklas inte genom ett tillfälligt möte med en eller annan forskares verksamhet utan genom en intellektuell korsbefrukning i ett stort, ofta disciplinöverskridande kontaktnät” (s. 275).

I en mindre bok om Sture Bolin prövar Odén begreppet ”faktoid” för att kritisera åsikten att Bolin haft antidemokratiska tendenser under 1920- och 1930-talen. Istället lyfter hon fram hans vetenskapliga gärning och strävan att ”bevara källmaterial om krigets brutala verklighet till kommande generationers forskning” (*Sture Bolin. Historiker under andra världskriget*, 2011).

Till de historiografiska frågorna återkom Birgitta Odén sedan flera gånger med större eller mindre, alltid intressanta bidrag. Hon presenterade till exempel Annales-skolan eller analyserade svensk historieforskning i början av 1900-talet (”Inledning”, i Jacques Le Goff & Pierre Nora, *Att skriva historia*, 1978; Rolf Torstendahl & Birgitta Odén, ”Den weibullska inriktningen”, i Gunnar Artéus & Klas Åmark, red., *Historieskrivningen i Sverige*, 2012).

Vetenskapssociologiskt intresse hade projektet om forskarutbildningen i Sverige: *Forskarutbildningens förändringar 1890–1975* (1991). Projektet hade en ambitiös komparativ målsättning, både vad gäller tid och discipliner. Så studerar Odén forskarutbildningens förändringar från 1890 till 1975 i ämnena historia, statskunskap, kulturgeografi och ekonomisk historia. Perioden innefattade stora förändringar som sätts i relation till övergripande teman om forskningspolitik, samhällsutveckling, och universitetens expansion genom tillskottet av nya grupper av studenter. Men analyserna förs även ner i djupgående reflexioner kring forskningsmiljöer och kreativitet.

I ett par antologier skrev Odén dessutom speciellt om kvinnor vid universiteten: ”Astrid Friis – Danmarks första kvinnliga professor”, i *Clios dötter genom hundra år* (1994) och ”Han, hon och lagerkranen”, i *Kvinnor vid Lunds universitet* (2000). Steget från utbildningshistoria till historiedidaktik var inte heller så långt. Tillsammans med forskare vid lärarhögskolan i Malmö försökte hon initiera miljödidaktik.

Med Göran Behre som medredaktör gav hon ut en bok där bland annat historieämnets uppgift i samhället eller relationen mellan vetenskapssyn och historiepædagogik problematiserades av nordiska forskare (Göran Behre & Birgitta Odén, *Historievetenskap och historiedidaktik*, 1982).

Ett fjärde engagemang under flera år blev de *tvärvetenskapliga satsningarna på forskning om de äldre i samhället, nu och då*. Birgitta Odén arbetade här tillsammans med sociologen Lars Tornstam och medicinaren Alvar Svanborg (till exempel *De äldre i samhället – förr. Fem föreläsningar*, 1985; Birgitta Odén, Alvar Svanborg & Lars Tornstam, *Att åldras i Sverige*, 1993). Historikern i gruppen bidrog inte minst med de långa utvecklingslinjerna och punktstudier kring de äldres villkor. Bland annat visar hon i en briljant artikel att ättestupan är en myt som dock visat sig användbar för politiska syften. Och hon analyserade oväntade material som biskop Billings bönböcker med syftet att trösta äldre (*Äldre genom tiderna. Åldrande och äldrepolitik som en historiker ser det*, 2012, s. 11ff., 145 ff.).

Slutligen fascinerades Birgitta Odén i sin forskning av *själv mord i historien* och hur vi skall tolka uttryck för ”leda vid livet”. Ämnet hade samband med projektet om de äldre. Inom detta område publicerade Birgitta en bok tillsammans med ett par yngre forskare (Birgitta Odén, Bodil E.B. Persson & Yvonne Maria Werner, *Den frivilliga döden. Samhällets hantering av självmord i historiskt perspektiv*, 1998). Hon skrev även ”mikrohistoriska essäer” och gav en intressant introduktion till det som kallas mikrohistoria: *Leda vid livet. Fyra mikrohistoriska essäer om självmordets historia* (1998).

Förändring och konsekvens

Att förknippa Birgitta Odén med förändringar i historieämnet är lätt – ja, närmast oundvikligt. Hennes nyfikenhet och tolerans inför nya strömningar var enastående, liksom hennes förmåga att skarpsinnigt ta upp nya ämnen och teoretiska begrepp.

Samtidigt finns det skäl att framhålla den konsekvens som ändå fanns

i hennes forskning. Den vilade alltid på omfattande källstudier, genomförda kritiskt. Ofta var källorna sådana som kan kvantifieras: kamerala handlingar, befolkningsstatistik, eller antal disputationer inom forskarutbildningen. Men hon analyserade också idéer och texter kvalitativt. Gärna sökte hon förändringar över tid men även strukturen i ekonomi eller politiskt tänkande. Vårt eget samhälles förändringar var alltid en drivkraft i hennes val av ämnen. Det var ingen tillfällighet att hon stödde en grupp yngre forskare som med blicken på framtiden pläderade för vikten av forskning om miljöförändringar i historien. Det blev en logisk process hos henne själv att kontakten med andra forskare och även politiker förstärkte hennes vilja att syssla med problem som aktualiserats genom samhällsutvecklingen under 1800- och 1900-talen.

Ett honnörsbegrepp för Odén var otvivelaktigt *problematisering*. I detta stod hon alltid på Weibull-traditionens mark och hade också den engagerade samhällsvarelsens optimism och hopp. Ett annat honnörsbegrepp var *förändringsprocesser* i samhället. I det ökande intresset för att använda teori uttryckte hon gärna sin tacksamhet till föregångaren Sture Bolin. Det ingick över huvud taget i hennes generösa personlighet att lätt visa entusiasm, när hon blev förtjust i en vetenskaplig prestation – men den skulle gälla ett problem som var *viktigt!* Mitt i all sin charm och briljans var hon samtidigt en i god mening ”no nonsense-lady”.

Odén var trogen den weibullska synen att historikerna kunde göra nytta genom att riva ner myter, vara kritiska i samhället. I den bok som kom att bli hennes senaste pekar hon själv på sin konsekvens i detta avseende, samtidigt som formuleringarna markerar det viktiga i de existentiella problem som blev alltmer artikulerade i hennes senare projekt och verk. Så citerar hon först vad hon själv en gång sagt som relativt ny professor på 1960-talet. Om historikern hade en roll så var den att ”ge den kritiska analys, det korrektiv, som behövs för att göra myterna verkningslösa – myten från varje håll, där man använder historia som propagandainstrument” (”Historia och samhälle”, i *Lundaforskare föreläser*, 1969). Mer än fyrtio år senare upprepar hon ståndpunkten

i artikeln om ättestupan. Men historikerns uppgift formuleras då inte bara som att avslöja myter utan också att undersöka myternas funktioner i samhället och relationer till existentiella problem (*Äldre genom tiderna* 2012, s. 26).

Birgitta Odén ville helt klart göra nytta som historiker – även utanför universitetens värld.

Öppenheten för det nya och trofastheten mot en historieforskning på stadig empirisk grund smälte hos Odén samman till en symbios. Hon släppte beredvilligt fram både positivistiska och marxistiska teorier på doktorandseminarierna, liksom nya kultur- och kvinnohistoriska begrepp. Men hon blev aldrig själv en övertygad historiematerialist. Hon skrev inlevelsefullt om tidiga kvinnor vid universitet i Norden och deras strategier för att hantera sin utsatta positions möjligheter. Till mer avancerade teorier om sexualitet, postmodern diskursteorier eller långt driven kunskapsrelativism förhöll hon sig dock avvaktande eller avvisande. Däremot kom hennes senare forskningar om de äldre, om självmord och tröst att inspireras av en mer existentiellt inriktad form av kulturhistoria.

Hon skrev biografiska texter men försökte alltid sätta in enskilda människoöden i ett större sammanhang. Hon önskade inte att förtjuningen i mikrohistoria skulle leda till den ”söndersmulade historievetenskapens kaos”. Men hon ville inte heller att makrohistorien skulle vara fixerad vid centralmakten eller bara återge en hegemonisk elitkultur. För att undvika båda farorna förespråkade hon i Jürgen Kochas, Peter Burkes eller Natalie Zemon Davis anda att man pendlar mellan nivåerna, en dialektik mellan makro- och mikronivåerna (*Leda vid livet* 1998, s. 13f.). Hon trodde att kunskap skulle kunna ackumuleras och olika perspektiv förenas, i varje fall i viss mån. Men hon befarade att ”tendenser till relativism” skulle leda till att historievetenskapen ”dekonstrueras” och splittras i de många historierna (*Den frivilliga döden* 1998, s. 209).

Sist och slutligen var det för Birgitta Odén alltid *frågan, problemet*, som var drivkraften – inte teorin. Teorier var för henne aldrig en fråga

början fastlagd förklaring, en fastlåst mall. Teorin var en inspiration, liksom samhällsengagemanget. Bådadera kunde, som Birgitta Odén såg det, ge analytisk hjälp och möjliggöra möten över ämnesgränserna.

Historiker i flera roller

Historia var en nyttig vetenskap även om den inte alltid figurerade i dagsdebatterna, menade Birgitta Odén. Med sina empiriska studier kan historikern underminera myter, avslöja vad som är nytt och gammalt i nutiden, eller kritisera förhastade prognoser.

I denna tilltro till historikerns kompetens, och utifrån sin starka plikt-känsla, sade Birgitta ja till många uppdrag både i och utanför universitetens värld. Hon deltog under några år tillsammans med andra forskare i regeringens forskningsberedning, där först Tage Erlander och senare Olof Palme var ordförande. Dessutom ingick hon i den socialdemokratiska regeringens framtidsutredning, under ledning av Alva Myrdal, där hon samarbetade med bland andra Lars Ingelstam och Torsten Hägerstrand. Hon gjorde plikt-troget projektbedömningar för olika forskningsråd. Som dekanus för fakulteterna för humaniora och teologi stödde hon till exempel miljöhistorisk forskning, och bidrog till att etablera ett universitetsprogram för Mellanöstern- och Nordafrikastudier.

Birgitta skrev väl, alltid med klar argumentering och genomtänkt komposition i en drivande stil, utan onödiga krusiduller men med tydliga poänger. Hon var även en god talare, med en ljus distinkt röst. Dessutom var hon en stilig dam, ofta välklädd i blått och med intensivt blå ögon. Hon berättade själv gärna förtjust hur litteraturhistorikern, professor Carl Fehrman, kom fram till henne efter hennes första fakultetsmöte. De hade haft olika åsikter i någon fråga och båda stått på sig. Men nu bugade Fehrman artig och sa: "Välkommen i fakulteten – det är i alla fall en angenäm förändring att nu få lyssna på en ljus sopran istället för alla de vanliga basarna!"

Trots allt samvetsgrant arbete på olika håll, hade Birgitta Odén tid för sina forskarseminarier och sina doktorander. Hon var en karisma-

tisk, dynamisk seminarieledare och inspirerande som handledare. Om detta har många av hennes forskarstuderande vittnat. I samklang med sina kolleger skapade hon en öppen miljö på Historiska institutionen i Lund, där nya forskningsfält och teorier fick frodas. Det är signifikativt att doktoranderna i en festskrift tackade för ”hennes pluralism, hennes beredskap och kapacitet att stödja nya idéer och öppna nya forskningsfält – att överskrida gränser”.

Det var liv och lust, sprakande energi, intensiva debatter och glada skratt i Birgitta Odéns närhet. Hon var inte endast en djupt respekterad och beundrad forskare i vida kretsar. Hon var också en älskad människa.

Birgitta Odén har sannerligen märkts och gjort skillnad! Inte bara som ”den första”, utan genom lyskraften hos hennes personlighet och det kreativa och framsynta i hennes arbete som forskare och handledare.

Eva Österberg